

Van verwijten naar verbinden

Over polarisatie en wat lokale bestuurders kunnen doen om het tij te keren

Susanne Geuze

januari 2017

Inleiding

De opvang van vluchtelingen was voor veel bestuurders en hulpverleners hét thema van het afgelopen jaar. Neem het Brabantse dorp Steenberg, waar een goedbedoelde 'inspraakavond' in oktober 2015 uitmondde in geschreeuw en gescheld. Ook in Enschede zorgde de aangekondigde vestiging van een asielzoekerscentrum (azc) en een noodopvang voor onrust onder inwoners. Voor- en tegenstanders stonden fel tegenover elkaar. 'Azc nee, weg ermee', riep de één. 'Vluchtelingen welkom', reageerde de ander.¹

Duidelijk is dat de twee groepen vaak in geen geval bereid waren om elkaar nog vriendelijk de hand te schudden, laat staan samen na te denken over een compromis. Wat doe je dan, als gemeenteraad? Wat zeg je dan, als wethouder? En waar moet je beginnen het tij te keren, als maatschappelijke werker? Hoe krijg je deze groepen mensen die zó verschillend denken weer een beetje bij elkaar?

In dit essay ga ik op zoek naar een antwoord op die vragen. Niet alleen in de vluchtelingendiscussie tekenen zich in Nederlandse steden en dorpen immers sterke verschillen af. Burgers hebben ver uiteenlopende standpunten op het gebied van onder meer immigratie, Europa en Zwarte Piet en die tegenstellingen worden in de politieke arena versterkt.

Dé oplossing voor polarisatie bestaat helaas niet, daarvoor is het probleem te complex. Dat betekent niet dat we met lege handen staan. Eerst zet ik uiteen hoe polarisatie in Nederland tot uiting komt. Daarna zal ik onderzoeken hoe en onder welke voorwaarden het helpt om mensen met elkaar in contact en nader tot elkaar te brengen. Hierbij verwijs ik onder meer naar theorieën over het belang van gezamenlijke rituelen en verhalen, empathie en de noodzaak van conflict en verschil. Ik eindig mijn beschouwing met enkele aanbevelingen.

Twee families

Meningsverschillen zijn op zich geen verontrustend verschijnsel. Een goede discussie houdt de democratie levend. Maar wanneer groepen in de samenleving volledig langs elkaar heen leven, onderling wantrouwen koesteren en het in sommige gevallen zelfs tot gewelddadige aanvaringen komt, rijst de vraag: hoe komt dit en kan het anders?

Recente studies van onder meer het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)² en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) concluderen dat in de Nederlandse samenleving steeds meer een tweedeling zichtbaar is. Vaak wordt gesproken van een kloof tussen hoog- en laagopgeleiden, maar dat is wat te simplistisch gesteld. De Leidse bestuurskundigen Mark Bovens, Paul Dekker en Will

¹ 'Politie arresteert zes mensen bij demonstratie tegen azc Enschede', *de Volkskrant*, 13 februari 2016. Zie <http://www.volkskrant.nl/binnenland/politie-arresteert-zes-mensen-bij-demonstratie-tegen-azc-enschede~a4244272/>

N.B. De auteur van dit essay schreef naar aanleiding van het tumult in Steenberg een artikel in *de Volkskrant* en later een interview met interim-burgemeester Joseph Vos van Steenberg in het *AD*.

² Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (2014)

Tiemeijer – auteurs van het SCP-rapport – leggen de tweedeling op het platform *Sociale Vraagstukken* treffend uit aan de hand van een korte beschrijving van twee ‘sociaal-culturele families’.³

‘De ene familie bestaat overwegend uit mensen die redelijk positief staan tegenover open grenzen, andere culturen en het toelaten van immigranten. (...) Vaak zijn ze ook voorstander van de Europese eenwording, al is niet iedereen overtuigd van de euro. Ze zijn in overwegende mate hoger opgeleid (...) en hebben vaak internationale ervaring en ruime sociale netwerken. Niet alle leden van deze familie hebben hoge inkomens, maar ze beschikken wel allemaal over veel sociaal en cultureel kapitaal en politiek zelfvertrouwen. Ze werken vaak in creatieve beroepen, in de sociale of onderwijssector, of bij internationale bedrijven en wonen in de universiteitssteden, in ‘jaren dertig’-wijken (...) In deze familie houdt men van ‘hogere’ cultuurvormen en heeft men een tamelijk ingetogen - cerebraal - gevoel voor humor.’

Daartegenover plaatsen de auteurs de tweede ‘familie’:

‘[Zij] vragen vooral aandacht voor de nadelen van open grenzen en immigratie. (...) [Z]e [hebben] een meer lokale, particularistische invulling van rechtvaardigheid en staatsburgerschap. Voor hen zijn niet alle (wereld)burgers gelijk, en is het lidmaatschap van lokale gemeenschappen relevant voor de toedeling van rechten en sociale voorzieningen. (...) Ook staan ze sceptisch tegenover de Europese eenwording en de euro. (...) Ze zijn in overwegende mate lager en middelbaar opgeleid en beschikken niet over hele grote netwerken of over veel sociaal en cultureel kapitaal. Ze voelen zich veelal onzeker over de grote veranderingen in ons land en in de steek gelaten door de politiek en wonen in krimpgebieden (...) In deze familie wordt veel en hard gelachen en men houdt van Nederlandse cultuur en muziek en van gezelligheid.’⁴

Het is niet moeilijk voor te stellen dat leden van beide families makkelijk met elkaar botsen: ze hebben zeer uiteenlopende normen en waarden. Toch behoren ze allebei tot de Nederlandse samenleving en ze zullen dus in zekere mate moeten samenwerken en verdraagzaam zijn.

Onbegrip en vooroordelen

Conflicten zouden al minder explosief verlopen, als mensen meer kennis van elkaar zouden hebben. Hoeveel mensen kent u eigenlijk die niet hebben gestudeerd? Kunt u belangrijke thema’s noemen die spelen in de levens van mensen met een andere sociaal-culturele achtergrond dan uzelf?

Verschillende groepen mensen in de samenleving weten doorgaans weinig meer van elkaar. En wát ze weten, is hen vaak ter ore gekomen via (sociale) media. Maar als je niet meer in aanraking komt met andersdenkenden, als de band kouder wordt, dan is het een stuk lastiger om begrip op te brengen en je in te leven in afwijkend gedrag, keuzes en standpunten.

Stelt u zich voor: uw naaste buurman is nooit ergens te bekennen. Overdag zijn de gordijnen altijd dicht. Wel hoort u soms ’s nachts lawaai in het huis. Bovendien worden zijn pakketjes vaak bij u bezorgd; deze komt hij dan pas weken later ophalen. U vindt het maar een geheimzinnige bedoeling en ziet uw buur eigenlijk als rare snuiter. Maar als u hem na maanden eindelijk eens uitgebreider spreekt, vertelt hij dat hij nachtbewaker is. Doordat u weet waar zijn gedrag vandaan komt, kunt u hem beter begrijpen en daardoor ergert u zich niet langer aan de dichte gordijnen.

³ M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer, ‘Wel tegenstellingen, maar geen tweedeling?’, *Sociale Vraagstukken*, 8 november 2014 <http://www.socialevraagstukken.nl/wel-tegenstellingen-maar-geen-tweedeling/>

⁴ Bovens, Dekker en Tiemeijer, ‘Wel tegenstellingen, maar geen tweedeling?’ *Sociale Vraagstukken*, 8 november 2014 <http://www.socialevraagstukken.nl/wel-tegenstellingen-maar-geen-tweedeling/>, geraadpleegd op 26-09-2016.

Mensen gaan altijd uit van hun eigen aannames en referentiekader ('gordijnen overdag dicht is asociaal') en vergeten vaak dat voor de ander totaal andere factoren een rol kunnen spelen dan voor henzelf. En wat voor de persoonlijke sfeer geldt, is evengoed waar in het publieke domein: je kent nóóit iemands hele verhaal. Dat speelde ook mee bij de weerstand die in Nederland ontstond toen grote aantallen vluchtelingen uit andere werelddelen hier onderdak zochten. Doordat het om duizenden mensen ging – te veel om iedereen persoonlijk te kennen – werd het concept 'vluchteling' abstract, stereotiep en daarmee niet meer menselijk. Juist die onpersoonlijke, onbekende factor jaagt angst aan en voedt vooroordelen.

Het opmerkelijke is dat zo'n probleem soms met de tijd 'vanzelf' oplost. Zo was er bij de vorige grote vluchtelingenstroom, in de jaren negentig, ook veel protest tegen de komst van opvangcentra in steden en dorpen. Ook toen vreesden inwoners overlast, schade en onveiligheid. Maar toen de centra later weer werden opgedoekt, kwamen omwonenden opnieuw in opstand – nu omdat ze niet wilden dat 'hun' vluchtelingen zouden moeten vertrekken. Het abstracte begrip 'vluchteling' had ineens een gezicht en een verhaal gekregen, men was de mensen als deel van de gemeenschap gaan beschouwen. En dus konden de vluchtelingen rekenen op mededogen.

Kortom: mensen kunnen weinig *empathie* opbrengen – op die term kom ik straks nog terug – voor mensen die ze niet kennen. Ze vullen gaten van kennis in met hun eigen fantasie en wat ze horen van 'autoriteiten' die ze vertrouwen: goede vrienden, politici, tv-persoonlijkheden.

Contacthypothese

De gedachte dat contact tussen groepen bijdraagt aan het verminderen van polarisatie, het wegnemen van vooroordelen én het opbouwen van wederzijds begrip, is natuurlijk niet nieuw. Al in 1954 formuleerde de Amerikaanse psycholoog Gordon Allport zijn 'contacthypothese', waarin hij stelt dat juist het creëren van contactmomenten tussen verschillende groepen in de samenleving een goed recept is tegen polarisatie.⁵

In de decennia na hem is deze aanname door andere wetenschappers uitvoerig getest.⁶ Hoewel de theorie hout snijdt, blijkt het eenvoudigweg groepen bij elkaar zetten en hopen dat het goed gaat onvoldoende. Zo biedt bijvoorbeeld het etnisch mengen van buurten geen garantie op succes, schreef een groep sociale wetenschappers van de Universiteit Leiden in 2012 op basis van literatuurstudies.⁷ 'Mensen in een buurt hebben niet per definitie contact met elkaar, en snelle toename van migranten (...) kan zelfs leiden tot een toename van gevoelens van angst en polarisatie.' Het eigen onderzoek van deze studiegroep, waarin autochtone en allochtone leerlingen uit een schoolklas met veel onderling wantrouwen een week lang intensief met elkaar moesten optrekken, toonde aan dat binnen de groepen juist segregatie optrad. Positief contact bleef veelal uit. Aan de contacthypothese zitten dus voorwaarden, zoals dat 'contactsituaties zodanig moeten zijn dat ze redelijkerwijs kunnen leiden tot vriendschap'.⁸

Ook de Amsterdamse politicoloog Tom van der Meer bestrijdt de aanname dat tolerantie 'zomaar' ontstaat als mensen samen dingen gaan doen. Op basis van kwantitatief onderzoek onder leden van homogene en etnisch diverse verenigingen concludeert Van der Meer dat leden van verenigingen met

⁵ P. Vedder e.a. (2012) stippen hier onderzoek van Thomas Pettigrew aan, waarin die stelt dat er een vijfde voorwaarde is voor goedlopend contact tussen diverse groepen. Zie T.F. Pettigrew, 'Intergroup contact theory', in: *Annual Review of Psychology* 49 (1998).

⁶ In 2006 voerden Thomas Pettigrew en Linda Tropp een metastudie uit: zie T. Pettigrew en L. Tropp, 'A meta-analytic test of intergroup contact theory', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 90 (2006).

http://www.iaccp.org/sites/default/files/pettigrew_tropp_2006_contact_theory_0.pdf

⁷ P. Vedder e.a., *Polarisatie tussen autochtoon Nederlandse en islamitische jongeren: totstandkoming, signalering en interventie* (2012)

⁸ Ibidem, p. 24 en verder.

een diverse samenstelling niet toleranter worden als ze lid zijn van een gemengde groep. Het is andersom: tolerantere burgers worden eerder lid van zulke verenigingen.⁹

Dat om polarisatie tegen te gaan meer nodig is dan contact tussen verschillende sociaal-culturele groepen in-wat-voor-vorm-dan-ook, kan goed worden uitgelegd aan de hand van de theorie van de Amerikaanse socioloog Richard Sennett. Deze veelgeprezen hoogleraar wijdt zijn leven aan het nadenken over de kunst van het samenleven.

De kracht van rituelen

Uit het SCP-rapport *Gescheiden werelden* blijkt dat hoger- en lageropgeleiden er zeer verschillende manieren van leven op nahouden.¹⁰ In zijn jongste boek *Together* (in het Nederlands vertaald als *Samen*) stelt Richard Sennett dat banden tussen mensen in vroegere tijden werden gesmeed via rituelen. Men werkte volgens een vast patroon samen aan projecten, zoals tijdens de middeleeuwen in kerken en bij gilden.

Rituelen zijn volgens hem een manier om symbolische uitwisselingen structuur te geven. Ze vormen 'krachtige sociale verbanden'. Daarom zijn rituelen bij uitstek geschikt om een balans te vinden tussen strijd en samenwerking.¹¹ Maar, zegt Sennett, vandaag de dag zien we nog maar weinig van dit soort samenwerkingen ontstaan. De samenwerking is steeds meer een lege transactie, ieder-voor-zich in plaats van samen voor het grotere geheel.

De werking van rituelen wordt duidelijk als we kijken naar concrete voorbeelden. Stel, u gaat op bezoek bij kennissen uit Spanje. Bij aankomst krijgt u een enorme tafel geserveerd vol met de heerlijkste hapjes. Maar u heeft zojuist uitgebreid geluncht en bedankt dus vriendelijk voor het voedsel. De gastvrouw zal waarschijnlijk beledigd zijn, want voor haar staat het weigeren van voedsel gelijk aan het afwijzen van de gastvrijheid. Wederzijds onbegrip is het gevolg.

Dit soort 'ongeschreven regels' zou je in feite rituelen kunnen noemen. Het ritueel schrijft voor dat wie te gast is, goed wordt voorzien van eten en drinken. Evenzo is een Nederlands ritueel dat wie bij een ander op bezoek gaat, een bosje bloemen of iets lekkers meeneemt. Rituelen krijgen hun waarde naarmate ze vaker worden herhaald. Als het bijvoorbeeld op de werkvloer gewoonte is dat collega's om stipt half één lunchen en daartoe gezamenlijk de tafel dekken, wordt dat deel van de cultuur in het bedrijf. Dit soort rituelen versterken de eenheid in een groep: ik voel me meer verbonden met mijn collega's, juist doordat we dit soort dingen samen doen.

Een ritueel kan ook zijn: een gezamenlijke manier van met elkaar omgaan. In Taiwan is het bijvoorbeeld heel normaal dat mensen netjes een rij vormen voordat ze in de bus of metro stappen. Geen gedrang, geen gedoe, gewoon netjes achteraan aansluiten. Iedereen die wel eens tijdens de spits met de trein reist, weet dat het er in Nederland anders aan toe gaat. Maar de westerling die in Taiwan is en het ritueel niet herkent of *begrijpt*, zal zonder het te weten heel wat gedragsregels schenden.

Een hand geven

Sennett stelt dat een ritueel 'objecten, bewegingen van het lichaam of doodgewone woorden in symbolen' verandert.¹² Volgens hem zijn er drie 'rituele bouwstenen' die bijdragen aan het evenwicht

⁹ T. van der Meer, 'Tolerantie ontstaat niet als mensen maar samen dingen gaan doen', in: *Sociale Vraagstukken*, 6 april 2016, zie <http://www.socialevraagstukken.nl/tolerantie-ontstaat-niet-als-mensen-maar-dingen-samen-gaan-doen/>

¹⁰ SCP, *Gescheiden werelden*, p. 228

¹¹ Richard Sennett, *Samen. Een pleidooi voor samenwerken en solidariteit*, deel 1, hoofdstuk 2 p.59.

¹² Sennett, deel 1 H2 concurrentie en cooperatie, p. 72

tussen strijd en samenwerking. Ofwel, drie dingen waarmee je rituelen kunt opbouwen: (1) herhaling, (2) symbolen en (3) dramatische expressie. Met dat laatste bedoelt Sennett dat bij de handeling emotie betrokken is. 'Door het middenpad van de kerk lopen als je trouwt is iets heel anders dan gewoon langzaam door een straat lopen.'¹³

Om nader tot elkaar te komen, is het belangrijk dat we *samen* nieuwe manieren afspreken om met elkaar om te gaan. Nieuwe, 'uitgevonden' rituelen en tradities dus. Dat kan openlijk gebeuren, laat Sennett zien in een voorbeeld op de school van zijn kleinzoon:

[De leraren] weten dat het bendeleven in Oost-Londen al vroeg begint en dat er iets aan moet worden gedaan. Daarom hebben ze een oude Engelse gewoonte in aangepaste vorm overgenomen, namelijk dat hun leerlingen elkaar de hand schudden na een sportwedstrijd; de leraren hebben de traditie in het klaslokaal geïntroduceerd en brengen die met name op dagen dat de leerlingen worden onderworpen aan (...) zware toetsen in de praktijk: aan het eind van de dag schudden de examinandi elkaar de hand. (...)
[D]e leerlingen vinden het geweldig: ze knijpen bij het handenschudden elkaars vingers fijn en buigen overdreven naar elkaar, maar voeren het ritueel niettemin enthousiast uit.'¹⁴

Door zulke afspraken te maken, verhoud je je gelijkwaardig tot elkaar. In de woorden van Sennett: 'Door een oude gewoonte aan te passen, door die in een nieuwe situatie te plaatsen, wordt beoogd de concurrentie en de agressie die daarmee gepaard gaat af te sluiten: de hand symboliseert de terugkeer van deze jonge mensen naar hun onderlinge verbondenheid als – jonge mensen.'¹⁵

Tradities uitvinden

Om te voorkomen dat rituelen hun waarde verliezen, moet je ze volgens Sennett niet alleen herhalen. Je moet ook steeds blijven praten over het 'waarom' van die rituelen. Mensen moeten als het ware telkens opnieuw bewust de keus maken ze uit te voeren. Als bestuurder kun je een ritueel dus wel initiëren, je kunt niet verwachten dat het 'zomaar' navolging vindt. Mensen staan dan niet achter hun handelingen, ze beginnen zich af te vragen waaróm ze iets doen.

De Britse historicus Eric Hobsbawm betoogde in *The Invention of Tradition* (1983) al dat veel tradities die behoorlijk oud lijken of claimen te zijn, in feite betrekkelijk nieuw zijn en soms zelf uitgevonden.¹⁶ In hetzelfde jaar onderstreepte de beroemde historicus en politiek wetenschapper Benedict Anderson in zijn *Imagined Communities* het belang van tradities, verhalen en rituelen voor het bijeenhouden van een samenleving (hij deed dat, net als Hobsbawm, in het kader van de opkomst van de natiestaat, eind negentiende eeuw).¹⁷

Een groep of samenleving heeft een gezamenlijk verhaal nodig, betogen beide wetenschappers, om een geheel te vormen waarvan de leden elkaar niet allemaal persoonlijk kennen. Maar tussen groepen in Nederland – seculieren en moslims, allochtonen en autochtonen, hoog- en laagopgeleiden – bestaan op dit moment weinig gezamenlijke verhalen en rituelen. Veel rituelen en verhalen die ooit van ons 'allemaal' waren, vinden nu nog maar weerklank bij een deel van de bevolking. Andere Nederlanders voelen zich bij deze tradities en gebruiken niet meer thuis.

Om een ritueel dus in stand te houden, is een plausibel verhaal nodig waar ieder zich in kan vinden. Kijk naar de discussie rondom Zwarte Piet. Lange tijd schminkten blanke Nederlanders zich zwart,

¹³ Ibidem, p. 74

¹⁴ Sennett, *Samen*, deel 1, p. 64-65

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ E. Hobsbawm en T.O. Ranger, *The Invention of Tradition* (1983)

¹⁷ Zie voor meer informatie B. Anderson, *Imagined Communities* (1983)

omdat deel van het Sinterklaasritueel was dat de Goedheiligman donkere helpers had. In de jaren tachtig werd al af en toe werd getwijfeld aan het 'waarom' daarvan; er bestaat een fragment van *Sesamstraat* uit 1987, waar Gerda Havertong zegt dat Zwarte Piet 'helemaal niet leuk' is voor donkere Nederlanders. Maar vanaf 2011 wordt de discussie of Zwarte Piet racisme is steeds openlijker gevoerd.

Een groeiende minderheid in Nederlands wil de figuur van Zwarte Piet nu aanpassen. Doordat die afkeer bij de overige groep onbegrip veroorzaakt, ontstaat wrijving tussen de groepen. Hoe meer cultuurverschillen én hoe minder begrip van de cultuur van de ander, hoe groter de kans op communicatiefouten en misverstanden. En wie de ander niet begrijpt, zal eerder in 'wij/zij'-tegenstellingen denken.

Op dit moment zijn het vooral de media die nog 'verhalen' vertellen, maar zij bedienen slechts een deel van de populatie. Zo volgt *de Volkskrant* al ruim een jaar een vluchtelingenfamilie richting de procedure naar een verblijfsvergunning. Doordat de lezer wordt meegenomen in een pad dat voor hem of haar normaalgesproken verborgen blijft, krijgt hij een genuanceerder beeld. Maar *de Volkskrant* ligt doorgaans niet op tafel bij de mensen uit de sociaal-culturele 'familie' die wantrouwig is jegens de komst van vluchtelingen. De mensen die zoiets lezen, zijn er waarschijnlijk al meer ontvankelijk voor.

Land van iedereen

Gezamenlijke verhalen, tradities en rituelen binden mensen. Ik zei al: zo'n gezamenlijk verhaal is in Nederland nog maar zeer beperkt aanwezig. Sterker nog, verhalen die onze natie ooit bonden – zoals dat van Sinterklaas – zorgen nu juist voor onderlinge spanning. Of het nu gaat om Zwarte Piet of het koningshuis, Nederlanders zijn diep verdeeld over onze 'nationale' symbolen. Zelfs het geloof in de democratie als beste staatsvorm lijkt niet meer universeel aanwezig.

Daar komt bij dat veel mensen in Nederland denken elkaar niet meer nodig te hebben. Het idee dat we met z'n allen sámen elkaar ondersteunen en daar allemaal beter van worden, is nauwelijks in onze samenleving verankerd. Sterker nog, het wordt steeds makkelijker om elkaar te vermijden. Zeker in grote steden hoef je voor boodschappen de wijk niet uit. Wie wil, hoeft alleen nog maar mensen te zien die op hem lijken: boodschappen, kleding en alle andere spullen kunnen via internet worden besteld, werken kan steeds meer op afstand.. Met andere woorden: het 'verplichte', dagelijkse contact met andere groepen neemt af.

Het verhaal dat in onze samenleving meer moet worden verteld, is het verhaal waarin er iets gemeenschappelijks is, ook al verschillen we op veel fronten. Waarin we elkaar nog wel degelijk nodig hebben, al lijken we veelal onafhankelijk te opereren. Als hoogopgeleide forens lijk ik weinig gemeenschappelijk te hebben met schoonmakers, maar toen zij in 2014 massaal staakten, zagen mijn dagelijks treinreizen er toch ineens een stuk minder comfortabel uit.¹⁸ En als het Nederlands Elftal scoort, barsten cafébezoekers uit alle windstreken uit in gejuich.

Een verhaal dus, waarin we sterker staan, beter worden, als we de handen ineen slaan. Waarin de verschillen niet hoeven te worden gladgestreken, maar er mogen zijn. Het is aan bestuurders om dat verhaal te vertellen. Hoe hebben we ons ontwikkeld, wie speelde welke rol in de samenleving, hoe zijn we samen gekomen tot waar we nu zijn?

¹⁸ Zie onder meer 'Staking schoonmakers zorgt voor vieze treinen, ook tijdens Koningsdag', in de Volkskrant, 25 april 2014. <http://www.volkskrant.nl/binnenland/staking-schoonmakers-zorgt-voor-vieze-treinen-ook-tijdens-koningsdag~a3641225/>

Waar zoiets gemeenschappelijks er nu niet *is*, moeten we het creëren. *Invented traditions* hebben hun nut immers al eerder bewezen. De Rotterdamse burgemeester Ahmed Aboutaleb doet dat heel goed door de gemeenschappelijke geschiedenis van de stad Rotterdam naar voren te schuiven als ‘van alle Rotterdammers’. Nieuw en oud, van families die al generatieslang in de stad wonen tot nieuwe immigranten – als elke Rotterdammer het verhaal van de stad kent en zichzelf daarin kan plaatsen, wordt de stad van iedereen.¹⁹

Samen iets doen

Eerder stipte ik al het onderzoek aan waarin Leidse wetenschappers bekeken hoe autochtone en allochtone jongeren in klassen met veel onderlinge strijd beter zouden kunnen samenwerken. Een gemengde samenstelling van klassen alléén is niet genoeg, concludeerden zij, wanneer er al polarisatie is. Maar ook goed nieuws: ‘Door het inzetten van extra middelen kan ‘mengen’ mogelijk wel polarisatie verminderen.’

Zo bleek de zogenaamde jigsaw-methode goed te werken.²⁰ ‘Volgens deze methode worden leerlingen van een ingroup en een outgroup binnen de klas in kleinere gemengde groepjes ingedeeld. Deze groepjes worden vervolgens via taakafhankelijkheid ‘gedwongen’ tot intensieve samenwerking. Taakafhankelijkheid betekent dat de ene leerling zijn of haar eigen werk niet kan afronden zonder kennis te hebben van de taak en taakoplossing van de ander.’²¹

Ofwel: als je elkaar *nódig* hebt, als je er allebei *voordelen* in leert zien (win-win), dan wil je wel samenwerken. Om er opnieuw het verhaal van de Europese eenwording bij te halen: in de jaren dat leiders van lidstaten hun (eigen)belang zagen van economische en politieke samenwerking, kwam die van de grond.

Sympathie of empathie?

Begrip kweken voor andere groepen en hun denkwijzen en het werken aan gezamenlijke rituelen, verhalen en projecten zijn dus belangrijke factoren in het tegengaan van polarisatie. Maar wat als het daarvoor al ‘te laat’ is, omdat groepen niet meer naar elkaar willen luisteren? Hoe doorbreek je dat?

Diversiteit is niet iets dat we moeten platslaan. Niet iedereen in Nederland denkt en wil hetzelfde en dat hoeft ook niet. Maar we moeten *wél* samen door een deur kunnen. Sennett doet in dit verband het verschil uit de doeken tussen sympathie en empathie. Over het algemeen wordt *sympathie* gezien als iets positiefs: het is een uiting van het feit dat je je bewust bent van anderen, dat je je met hun standpunt identificeert. Sennett haalt de inmiddels beroemde woorden van de Amerikaanse oud-president Bill Clinton aan: ‘*I feel your pain*’.²²

Maar als je tot in detail luistert naar de ander, verschilt zijn ervaring in veel gevallen juist van de eigen ervaring. Bij het tonen van sympathie wordt juist dat ‘harde werk’ van ‘zich de details van de ervaring van een ander mens voorstellen’ overgeslagen. Je betreft het nog steeds op jezelf: *ik* weet wel hoe *jij* je voelt. Sympathie activeert het eigen ego, zegt Sennett. En in feite ga je daarmee voorbij aan de werkelijke, volledige en complexe gevoelens van de ander. Anders gezegd: je luistert niet echt.

¹⁹ Bijvoorbeeld in het essay *Droom en Daad*, dat Aboutaleb in 2015 schreef ter gelegenheid van de Maand van de Geschiedenis. Zie o.a.

‘Achterhuis van Rotterdam kern van essay Aboutaleb’, *Algemeen Dagblad*, 30 september 2015. <http://www.ad.nl/rotterdam/achterhuis-van-rotterdam-kern-van-essay-aboutaleb~aaa52a3b/>

²⁰ Aronson & Patnoe, 1997; Stephan & Stephan, 2001

²¹ P. Vedder e.a., 2012

²² Hoewel het niet helemaal duidelijk is waar en wanneer Bill Clinton deze uitspraak deed, zei hij waarschijnlijk “I feel your pain” in reactie op de kritiek van een aids-activist in 1992. Clinton was toen presidentskandidaat.

Sennett verkiest daarom een andere vorm van betrokkenheid: empathie. Dat vereist meer inspanning, omdat je om empathisch te zijn daadwerkelijk moet *luisteren* naar de ander. Sennett haalt hier de negentiende-eeuwse denker Adam Smith aan: pas als we ons werkelijk proberen *voor* te stellen hoe de ander zich voelt, kunnen we ons met hem identificeren ‘en meevoelen met zijn bezoeken’.²³ Het verschil hij helder uit aan de hand van een strijkorkest:

‘Tijdens een repetitie kan een strijker merken dat voor zijn of haar medemusici een bepaalde frase heel anders klinkt, en dat ze die daarom anders spelen met hun stok; hij of zij hoort het verschil. De sympathische respons zou zijn om zich met de anderen te identificeren en ze te imiteren. De empathische respons is afstandelijker: ‘Jij doet een opstreek, ik een afstreek.’ Het verschil blijft misschien in de lucht hangen, maar in ieder geval is een signaal gegeven dat wordt herkend wat je doet.’²⁴

In een gesprek kunnen mensen volgens Sennett empathie tonen door de ander tijdens stiltes te blijven aankijken, in plaats van over te schakelen op de eigen ervaring. ‘Ik luister goed naar je’, is dan de boodschap, in plaats van: ‘Ik weet precies wat je voelt.’

Van praten naar luisteren

Het probleem is dat empathie tonen begint bij luisteren naar elkaar. En in een gepolariseerd debat wordt nauwelijks meer geluisterd. Kijk naar de politieke arena, kijk naar talkshows, kijk naar het gemiddelde verjaardagspartijtje: de meeste mensen verkondigen almaar hun eigen mening. Tijdens de recentste Algemene Politieke Beschouwingen werd weer eens pijnlijk duidelijk dat Kamerleden alleen voor hun eigen verhaal in de plenaire zaal zaten en niet om te luisteren naar de ander.

Debat zou volgens *NRC*-commentator Tom-Jan Meeus moeten gaan om ‘de behoefte om naar de ander te luisteren’.²⁵ Maar het ‘debat’ is volgens Meeus verworden tot ‘een vehikel om de eigen superioriteit, de eigen voortreffelijkheid ten opzichte van de ander nog eens te onderstrepen. Een maniertje om de reclame voor jezelf te continueren in het politieke debat’.²⁶ Volgens oud-politica Femke Halsema is die houding niet alleen respectloos, maar schuilt er zelfs een gevaar in voor de democratie. Tijdens een debatavond in mei 2016, georganiseerd door journalistiek platform *De Correspondent*, zei Halsema:

‘De gemeenschappelijke acceptatie van feiten, net als de bereidheid om een constitutioneel debat te voeren, valt of staat bij een mentaliteitsverandering in de Nederlandse politiek. Het is vreemd dat waarden die in onze samenleving wel worden gewaardeerd in de politiek in slecht aanzien staan. Samenwerking bijvoorbeeld, in plaats van competitie. Aardigheid in plaats van elkaar afbreken, nieuwsgierigheid in plaats van vooringenomenheid, openheid in plaats van cynisme.’²⁷

Conflict omarmen

Zo divers als Nederland is, moeten we accepteren dat we het nooit op alle punten met elkaar eens gaan worden. Op dit moment verschillen de sociaal-culturele ‘families’ daarvoor te sterk, maar zelfs als die naar elkaar toe groeien, zullen er altijd verschillen zijn. Wellicht ligt de oplossing dan ook in het ‘omarmen’ van conflict. Verschil *má*g er zijn, stelt de Vlaamse politiek theoretica Chantal Mouffe. Juist

²³ Sennett, *Samen*, deel 1, hoofdstuk 1, p. 50

²⁴ Sennett, *Samen*, deel 1, hoofdstuk 1 p. X

²⁵ Tom-Jan Meeus, *Haagse invloeden. Hoe de Nederlandse politiek echt werkt.* (2015)

²⁶ Ibidem.

²⁷ F. Halsema, ‘Het is tijd voor constructieve politiek: een uitweg uit de polarisatie’, *De Correspondent*, mei 2016. Zie <https://decorrespondent.nl/4126/het-is-tijd-voor-constructieve-politiek-een-uitweg-uit-de-polarisatie/359547892-e5a59e8a>, geraadpleegd op 4 oktober 2016.

het in onze samenleving overheersende idee dat we discussiëren om tot consensus te ‘moeten’ komen, veroorzaakt volgens Mouffe aanhoudende wrijving. Daarmee moet je immers altijd uiteindelijk de ene mening boven de ander stellen. Er zijn winnaars en verliezers, vrienden (gelijkgestemden) en vijanden (andersdenkenden). ‘Het liberale pluralisme wordt gekenmerkt door eindeloze conflicten tussen verschillende opinies en opvattingen over de ‘correcte’ interpretatie van vrijheid en gelijkheid.’ Mouffe gaat zelfs zo ver door te stellen dat een samenleving met totale consensus in feite een totalitaire staat is.²⁸

Je kunt samen véerder, als je accepteert dat je op sommige punten anders denkt. Kijk bijvoorbeeld naar de oplossing van de ‘lege stoelcrisis’ in 1966. Het Europese eenwordingsproject stagneerde al ruim een half jaar door de dwarse houding van de Franse minister-president Charles de Gaulle.²⁹ In het zogenaamde Akkoord van Luxemburg werd in feite het verschil van mening tussen lidstaten vastgelegd; het was een ‘*agreement to disagree*’. Natuurlijk verloopt de besluitvorming dan trager (dat was zeker in het voorbeeld van Europa het geval), maar elke partij wordt gekend en dat is een noodzakelijke voorwaarde om samen verder te gaan.

Om een antwoord te vinden op de vraag hoe conflicterende belangen en levensvisies toch kunnen samenwerken, verwijs ik opnieuw naar Sennett. Volgens hem zijn er vijf manieren om onderling iets uit te wisselen, ‘van altruïstisch tot zeer competitief’.³⁰ Samenwerking is volgens de Amerikaanse socioloog het best, wanneer beide partijen voordeel halen uit die samenwerking. Bijvoorbeeld omdat ze allebei iets van elkaar nodig hebben. In Nederland heerst op dit moment wellicht te veel een *winner takes it all*-mentaliteit: het is alles of niets, winnen of verliezen. Elkaar tegemoetkomen, samen sterker worden, dat lijkt een manier van regeren en debatteren die maar weinig te zien is.

Als gevolg van deze zwart-witte benadering worden oppositiepartijen, en zeker de PVV, door andere partijen in hun geheel verfoeid. Terwijl je ook een meerderheidsbesluit zou kunnen nemen en tegelijkertijd kijkt welke argumenten van de oppositie daarin verwerkt kunnen worden. De sterkere partij ‘geeft’ de ander dan iets. Dat is een andere houding van debatteren.

Het moet gezegd: op lokaal niveau zijn er hoopgevende initiatieven. Zo organiseerden tientallen gemeenten het afgelopen jaar bijeenkomsten en inspraakavonden, waarin burgers en bestuurders konden praten over de (eventuele) opvang van vluchtelingen in hun dorp of stad. In een aantal gevallen – zoals het in de inleiding van dit essay genoemde Steenberg en Enschede – bleek dat de zo goed bedoelde bijeenkomsten juist meer onrust en verzet veroorzaakten. Het bedoelde signaal (‘burgers, wij luisteren naar jullie’) kwam vaak niet over, avonden ontaarden in geschreeuw.

Maar er waren ook genoeg inspraakavonden waar groepen wél naar elkaar luisterden. Het is interessant om te bekijken onder welke condities dat gebeurde. Vaak lijkt het te gaan om vrij eenvoudige dingen: iedereen krijgt evenveel spreektijd, de ruimte is niet te groot, de burgemeester zorgt ervoor dat hij alle mensen een hand geeft bij binnenkomst. Over rituelen gesproken! Ook belangrijk is dat er alleen mensen van binnen de gemeente aanwezig zijn, zodat een gevoel van onderlinge saamhorigheid ontstaat en externe onruststokers geen kans krijgen om roet in het eten te gooien.

²⁸ Zie essay Patrick de Vos, ‘Het politieke denken van Chantal Mouffe’, in: De Witte Raaf 120 (april 2006) <http://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/3047>

²⁹ Naar aanleiding van een Europees besluit dat op een aantal beleidsterreinen de eis van unanimiteit in besluitvorming werd vervangen door besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid, besloot Frankrijk in juni 1965 alle bijeenkomsten van de Raad van Ministers te boycotten.

³⁰ Sennett, p.102.

Tot besluit

Steenbergen kreeg naar aanleiding van de tumultueus verlopen inspraakavond in 2015 géén asielzoekerscentrum. In Enschede besloot de gemeente uiteindelijk dat er tóch een azc moest komen. Pas begin oktober 2016 werd dat plan alsnog van tafel geveegd.³¹

In de toekomst kunnen we zulke situaties, waarbij de vlam in de pan slaat, wellicht voorkomen als we de condities scheppen waarin we als samenleving wél weer naar elkaar luisteren. Als bestuurders een gezamenlijk verhaal van de samenleving uitdragen waarin iedereen zich herkent, zijn meer mensen bereid het redelijke gesprek aan te gaan. Als de verschillende sociaal-culturele ‘families’ in Nederland meer van elkaar weten, hoeven onderlinge boosheid en ergernis niet meer zo hoog op te lopen. En als we weer leren om goed naar de legitieme punten van de ander te luisteren, voorkomen we dat mensen of groepen zich radicaal in hun eigen standpunten vastbijten.

Alleen door onze gezamenlijke gematigde gematigde stem weer te laten spreken, kunnen we polarisatie een halt toeroepen. Publiciste Fidan Ekiz schreef het al in *de Volkskrant*: door vanuit het ‘radicale midden’ een vuist te maken, voorkomen we dat zaken slechts van één kant worden belicht, dat zwart-witdenken de overhand krijgt.³² De overweldigende bijval op het betoog van Jan Terlouw bij *De Wereld Draait Door* (‘we vertrouwen elkaar niet meer; politici, wees integer, wees betrouwbaar, laat zien dat je er bent om het publieke belang te dienen’) toont aan dat er genoeg Nederlanders zijn die níet willen meegaan in een discours waarin haat en wantrouwen genormaliseerd worden.

Het gaat dus allemaal om verbinden. Lokale bestuurders kunnen bijdragen door te bouwen aan nieuwe, gezamenlijke rituelen en gebruiken in hun eigen regio. Dat kunnen ‘verhalen’ zijn in de categorie folklore, maar het gaat vooral om rituelen in de besluitvorming. Denk aan nieuwe manieren om met elkaar om te gaan: een hand schudden, in je houding laten zien dat je luistert naar de ander. Bestuurders kunnen hun empathische houding oefenen en het gezamenlijk belang benadrukken in plaats van de verschillen aanzetten in het debat. Binnen dat debat zou het helpen als bestuurders meer naar elkaar luisteren, in plaats van alleen de eigen standpunten nodeloos te herhalen.

De burgerbeweging ‘leder1’, die in september 2016 de straat op ging om te protesteren tegen polarisatie, is daarvan een voorbeeld.³³ Zij willen ‘met elkaar praten, niet óver elkaar’ en ‘een kentering teweegbrengen in het debat waarin verdeling, angst en vervreemding de boventoon voeren.’ En in maart startte een groep Utrechtse studenten de campagne #DareToBeGrey, waarmee ze ook een platform wilden bieden aan het ‘grijze midden’.

Zoek die verbinding op. Blijft zeggen waar je samen, met elkaar, heen wilt. Draag de waarden uit die je terug wilt zien om je heen: samenwerking, aardigheid, openheid. En onthoud: houd het klein, houd het persoonlijk. Iedereen moet begrijpen waar het over gaat.

³¹ Niet om tegenstanders hun zin te geven, maar omdat het COA geen locaties meer nodig heeft; de instroom van vluchtelingen is inmiddels sterk is afgenomen. Zie <http://www.nu.nl/binnenland/4330867/coa-ziet-af-van-asielzoekerscentrum-enschede.html>, geraadpleegd op 4 oktober 2016. Zie ook <http://www.volkskrant.nl/binnenland/veel-geplande-asielcentra-blijken-niet-nodig-gemeenten-geirriteerd~a4372738/>, geraadpleegd op 27 september 2016.

³² <http://www.volkskrant.nl/opinie/vidan-ekiz-waar-is-de-verbondenheid-die-juist-nu-van-levensbelang-is~a4387050/>

³³ *Trouw*, ‘De straat op tegen polarisatie: leder1 neemt het voortouw’, 25 juli 2016, zie <http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/4345507/2016/07/25/De-straat-op-tegen-polarisatie-leder1-neemt-het-voortouw.dhtml>, geraadpleegd op 27 september 2016.